
УДК 811.161.2'373.374

Ірина Гнатюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

«ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ»: ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ РАДИ «УКРАЇНСЬКА МОВА»

3 грудня 2015 року в Інституті української мови НАН України відбувся пленум Наукової ради «Українська мова» на тему «Формування джерельної бази сучасної української лексикографії». Було обговорено актуальні проблеми функціонування української мови, її дослідження, зокрема визначення провідного напрямку розвитку сьогоденної лексикографії на надійній оновленій джерельній основі.

У засіданні взяли участь члени Наукової ради та завідувачі, професори кафедр української мови вищих навчальних закладів Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Києва, Кривого Рога, Луцька, Ніжина, Рівного, Харкова, Херсона, Слов'янська, Тернополя, Умані, Чернівців.

Відкрив засідання голова Наукової ради «Українська мова», директор Інституту української мови НАН України д.філол.н., проф. *П.Ю. Гриценко*, який звернув увагу на важливість усвідомлення особистої відповідальності кожного лінгвіста за стан української мови, підкреслив нагальну потребу її оборони, пропагування в українському соціумі, відстоювання її позицій як мови державної. Спільними зусиллями академічна спільнота і кафедри української мови вищих навчальних закладів України можуть розв'язати багато власне наукових та організаційних питань.

© І.С. ГНАТЮК, 2016

У доповіді «**Українська лексикографія — загальнонаціональна проблема**» *П.Ю. Гриценко* зосередив увагу на необхідності оновлення вихідної джерельної бази сучасних словників, особливо нового тлумачного. Давно є самоочевидним, що якість словника передусім визначають реєстр лексем, фразеологізмів та глибина їх опрацювання. Усебічно описати лексему у словнику в повноті її значень, стильових і функційних особливостей, правильно вибудувати ієрархію значень можливо лише на підставі докладної картотеки з достатніми контекстами-цитатами та паспортизацією матеріалу. Створення такої картотеки — першочергове завдання лінгвоукраїністики. Найважливіша лексична картотека Інституту української мови виконала свою функцію емпіричної основи «*Словника української мови*» в 11 томах (1970–1980); наразі — це додаткове довідкове джерело про український лексикон і слововживання відповідної епохи — часової й політичної. Нова картотека має завданням відбити зміни українськомовного текстового простору, які сталися в українському мовному й культурному житті після здобуття Україною Незалежності: реабілітовані, повернуті до мовного культурного життя тексти раніше заборонених авторів чи окремих творів, створені за останні понад 20 років тексти авторів українського ренесансу 1990—2015 років, оновлена мова політичного, економічного, суспільного, конфесійного життя, розвинена мова науки — усе це має бути відтворене в матеріалах нової картотеки.

Важливим джерелом оновлення картотеки залишається лексикографічне опрацювання лексиконів окремих авторів; напрям авторської лексикографії в україністиці відчутно поступається іншим слов'янським лексикографічним школам (суттєво не змінюють стан справ опубліковані словники (часто — це індекси) авторських неологізмів: їх замало, до того ж вони відтворюють окремі сторони розвитку мови письменників). Це той напрям, який може широко розвиватися на кафедрах університетів із залученням студентів-дослідників.

Сучасна лексикографія не може розвиватися без професійної критики як складника теорії лексикографії. Сьогодні відсутній глибокий аналіз словників, який здатен впливати на практику (а нерідко — і теорію) лексикографування. І знову ж — це до снаги провідним лінгвістам університетів, які оцінюють словники насамперед як професіоналі користувачі, залучаючи до цього творчу молодь.

Саме у тісній скоординованій співпраці університетів та НАН України можлива інтенсифікація лексикографії на новій емпіричній базі.

Про важливість надійної джерельної бази як основи створення якісних словників йшлося в доповіді к. філол. н., завідувача відділу лексикології та лексикографії *І.С. Гнатюк* (Київ) «**Шляхи формування нової джерельної бази сучасної тлумачної лексикографії**». Лексична картотека Інституту української мови НАН України, яка слугувала первинною джерельною базою багатьох академічних словників, потребує якісного оновлення і сучасного технологічного формату. Основними напрямками

розбудови джерельної бази сучасної лексикографії є її наповнення текстами різної функціонально-стильової спрямованості, при цьому особливу увагу слід звернути на стилі, що актуалізувалися, насамперед релігійний. По-друге, збагачення джерельної бази має відбуватися шляхом гармонійного наповнення її текстами, в яких відображено мовний колорит різних регіонів України: Полісся й Поділля, Півдня й Сходу. Має бути збільшено питому вагу територіальних діалектизмів, переглянуто їхній лінгвістичний статус, знято обмежувальне ремаркування. По-третє, тексти, що будуть покладені в основу реєстрів та стануть ілюстративною базою нових словників, мають заповнити лакуни в попередній картотеці, які виникли в зв'язку з ідеологічними настановами радянських часів. Ці обмеження стосувалися окремих постатей, стилів і напрямів, мови української діаспори; саме ці сегменти українського лексикону слід максимально заповнити, і тут якнайповніше має бути врахована конструктивна лексикографічна критика.

У доповіді «**Лексична картотека і корпус як інструменти лексикографічного моделювання слова**» д.філол.н., проф. *Є.А. Карпіловська* (Київ) підкреслила важливість урахування взаємодії системи мови і тексту задля створення реальної лексикографічної моделі сучасного українського слова. Окрему увагу доповідачка приділила необхідності укладання лексичної картотеки нового типу — картотеки «портрета слова». Наголошено на тому, що для повноцінного лексикографічного моделювання слова мовознавці не повинні обмежуватися картотекою і корпусом. Неоціненну допомогу у цій справі їм нададуть сучасні електронні бібліотеки українських текстів різних стилів, а також широке поле інтернет-ресурсів.

Свій виступ у дискусії к.фіз.-мат.н., с.н.с. Інституту теоретичної фізики ім. М.М.Боголюбова НАН України *О.Д. Кочерга* (Київ) присвятила проблемі повноти реєстрів сучасних загальномовних тлумачних словників, зокрема поданню у них фахової лексики, урахуванню необхідності профілювання понять у професійному мовленні. Як приклади наведено іменники — назви процесових понять, а також прикметники, що називають різні ознаки того самого об'єкта або дії, на зразок *обертотвий, обертний і обертальний*; це ті структурні й семантичні особливості спеціальної лексики, які необхідно з'ясувати лише у співпраці з фахівцями відповідних галузей наук.

Необхідність поповнення джерельної лексикографічної бази текстами релігійного стилю, який віднедавна актуалізувався, та обсяг залучення цих текстів до загальномовного словника обґрунтувала д. філол. н., проф. *М.В. Скаб* (Чернівці) в доповіді «**Тексти релігійного стилю як джерело поповнення джерельної бази сучасної української лексикографії**». На її переконання, цей стиль у всьому розмаїтті підстилів і жанрів не тільки має поповнити реєстри сучасних словників, а й сприяти уточненню семантичної структури лексики, яка в словниках попередньої епохи потрактована без урахування контексту сакральної сфери.

Актуальну й цікаву ідею мовного портретування слова подала д. філол. н., проф. *Л.В. Струганець* (Тернопіль) у доповіді «**Лінгво-інформаційна система «Verbarium»: алгоритм створення**». Запропоновано інтегральний підхід до аналізу словникового складу української мови із залученням інформаційних технологій. Лінгво-інформаційна система «Verbarium» представить лексичну одиницю як поняття лексикології і семасіології — з лексико-семантичними параметрами, лексику у системі лінгвостилістики — зі стилістичними параметрами, лексику у парадигмі когнітивної лінгвістики — з концептуальними параметрами, лексику у вимірі культури мови — з соціонормативними параметрами. Ця програма вже апробована й може прислужитися у важливій справі створення нової джерельної бази, в якій була б доступна мовотворчість письменників і публіцистів Тернопільщини.

У доповіді «**Етикетні формули як матеріал для перекладних полімовних словників**» д. філол. н., проф. *О.О. Маленко* (Харків) наголосила на суспільній потребі в умовах полікультурного простору в Україні у створенні перекладного полікультурного словника етикетних формул з історичним і соціокультурним коментарем, з аудіальним записом звучання цих мовних одиниць. Стратегія такого словника передбачає пояснення поширених етикетних ситуацій, правил поведінки в поліетнічному товаристві. Адже незнання усталених вербальних формул етикету, належних інокультурному й іномовному опоненту, може створити ситуацію комунікативного дискомфорту й зумовити небажаний конфлікт чи непорозуміння.

Полемічно загостреною, побудованою на переконливому фактичному матеріалі була доповідь к. філол. н., проф. *С.К. Богдан* (Луцьк) «**Лексичні раритети в текстах Лесі Українки і сучасні словники**»: порушено питання про неналежне лексикографічне відтворення текстів української класичної спадщини, в яких самобутня, питома лексика, що засвідчує творчі пошуки майстрів слова минулих століть, опиняється в пасивному шарі українського лексикону внаслідок ремаркування її як застарілої, рідковживаної, діалектної, що обмежує її повноцінне функціонування в українській мові. Тому формування нової джерельної бази передбачає не лише опрацювання нових текстів, залучення нових імен, а й уточнення лінгвістичної інтерпретації значної частини української лексики.

Збагачення джерельної лексикографічної бази має здійснюватися шляхом її наповнення текстами з різних регіонів України, в яких відбито і специфічний мовний колорит, і лексику окремих тематичних груп. Цим питанням присвячено доповідь д. філол., проф. *К.Ю. Голобородька* (Харків) «**Мова українського Півдня як джерело формування нової джерельної лексикографічної бази**». Запропоновано ще раз уважно переглянути тексти М.Куліша, І. Григурка, звернути увагу на мовотворчість поетів Євгена Фоміна та Арона Копштейна (40-і роки ХХ ст.), опрацювати шари рибальської та чабанської лексики в творах Юрія Голобородька. Дослідження регіональних вкраплень у літературну мову К.Ю. Голобо-

родько запропонував здійснювати у форматі курсових і дипломних робіт, докторських і кандидатських дисертацій.

К. філол. н., доц. **Б.О. Коваленко** (Кам'янець-Подільський) у доповіді «**Подільський ареал у лексикографії: ретроспектива, сучасні проблеми, майбутнє**» проаналізував словники кінця ХІХ — поч. ХХ ст., зокрема «Словарь малорусскаго нарѣчія» О.С. Афанасьєва-Чужбинського, «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського, «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка та «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки щодо віддзеркалення в них лексики подільського ареалу. Водночас доповідач провів паралелі із сучасними словниками щодо презентації в них мовлення Поділля. Підбиваючи підсумок, Б.О. Коваленко також визначив необхідність створення Словника подільського говору.

Важливі аспекти стандартизації лексикографічної діяльності порушено в доповіді к. філол. н. **З.Г. Козирєвої** (Київ) «**Реєстр сучасного загальномовного словника і лексикографічний стандарт**», яка звернула увагу на основні принципи й форми лексикографічного опрацювання сучасного словникового складу української мови, який динамічно змінюється під впливом зовнішніх і внутрішньомовних чинників. Підкреслено, що виваженим шляхом розбудови і нормалізації українського літературного лексикону має бути принцип розумної збалансованості між традицією і потребами в нормативному оновленні. Сформульовано критерії добору до загальномовного словника спеціальної лексики, слів іншомовного походження, лексикону стилістично знижених шарів. Простежено складні випадки неунормованості графічного оформлення нових запозичень та накреслено шляхи їх правописної адаптації у лексикографічних виданнях.

У доповіді к. філол. н. **Л.В. Мовчун** (Київ) «**Додатковий том Словника української мови: між двома джерельними базами**» розглянуто зв'язок між наповненням Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України й етапами роботи над тлумачним словником. Доповідачка порівняла принципи формування нової картотеки і реєстру Додаткового тому Словника української мови, показала роль ілюстративного матеріалу в оновленні й уточненні тлумачення лексичних одиниць, розміщених у Додатковому томі. У доповіді подано систематизований опис джерел Додаткового тому, зокрема зазначено важливість користування різними типами джерел (художніми текстами, газетами і журналами, довідковою і навчальною літературою, історичними, етнографічними та фольклористичними працями, фольклорними збірками). Виявлено проблеми, зумовлені неповнотою картотеки, що спричинили необхідність звернення до інтернет-ресурсів.

У доповіді к. філол. н. **Н.В. Сніжко** (Київ) «**Проблеми, здобутки та перспективи інтегрального дослідження розвитку лексики української мови**» наголошено на важливості нового академічного Зведеного словника української мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст. для розбудови сучасних інтегральних та історичних досліджень лексики. Словниковий матеріал,

зібраний зі сторінок 20 авторитетних словників, серед яких словники П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського, Б. Грінченка, Д. Яворницького, З. Кузелі, К. Андрусишина, 11-томний СУМ, ВТС за ред. В. Бусла та ін., доповідачка вважає загальнонаціональним надбанням, системне дослідження якого виявляє закономірності українського мовомислення й високий рівень розвитку української мови упродовж значного часового проміжку. Запропоновано методологію інтегрально-ідеографічного моделювання лексики, що забезпечує комплексне вивчення історії структурно-функціонального ладу мови. Визначено проблеми дослідження лексичного ядра мови за сукупним реєстром аналізованих словників, співвідношення активного й пасивного фондів лексики, динаміки її частиномовної стратифікації, з'ясування глибини варіативних та синонімічних рядів тощо. Особливу увагу приділено систематизуванню слів та текстово-ілюстративного матеріалу в новій інтегральній лексикографічній системі, що забезпечить поступ сучасної лексикографії. Н.В. Сніжко вважає, що нормативне спрямування нових тлумачних словників слід підтримати також фондом «Тексти визначних учених». Реєстр Зведеного словника дозволяє виявляти авторські новотвори й аналізувати їх у контексті загальнономовного тезауруса, тому розбудова інтегральних лінгвістичних досліджень є актуальним завданням сьогодення.

Про чинники створення словникових матеріалів нових й актуалізованих слів та значень, основні принципи їх укладання, критерії добору реєстрових одиниць та фіксації матеріалу йшлося в доповіді к. філол. н. **О.М. Тищенко** (Київ) «**Лексикографічна інтерпретація нової та актуалізованої лексики в словниках мови окремих письменників**». Наголошено на потребі лексикографічного «зрізу» мови окремих авторів (письменників, науковців, публіцистів) з погляду нової та оновленої лексики, фразеології, оскільки відсутність їхньої фіксації у словниках, картотеках спричинила прогалини у дослідженні мовних процесів та нормалізуванні мови, зокрема створенні фундаментальних словників. Тому закономірною є потреба у словникових матеріалах, що дають змогу відбити певний етап розвитку мови, зокрема її лексичного складника, на матеріалі первинних джерел.

Т.В. Цимбалюк-Скопненко (Київ) у доповіді «**Джерельна база авторської лексикографії: теоретичний і практичний виміри**» порушила питання відповідності наявних словників мови письменників сучасній едиційній практиці художньої літератури. Доповідачка констатувала, що у вітчизняній лексикографії теоретичні питання джерельної бази авторського словникарства належать до мало розроблених. На думку дослідниці, більшість авторських словників потребують перевидання з докорінною зміною багатьох елементів структури або ілюстраційного матеріалу. Якщо ж це не можна реалізувати в сучасних умовах, то варто випускати у світ окремі ґрунтовні додатки до вже виданих кодексів.

Із заключним словом про роботу пленуму виступив директор Інституту української мови НАН України, д.філол.н., проф. **П.Ю. Гриценко**, який ще раз наголосив на актуальності та перспективах створення ви-

черпної за відбиттям українського лексикону картотеки нових словникових матеріалів.

У обговоренні доповідей узяли участь чл.-кор. НАН України, д. філол. н., проф. **В.В. Німчук** (Київ), д. філол. н., проф. **В.С. Калашиник** (Харків), д. філол. н., проф. **В.М. Мойсієнко** (Житомир), д. філол. н., проф. **М.С. Скаб** (Чернівці), д. філол. н., проф. **Н.О. Данилюк** (Луцьк, дистанційно), які наголосили на:

1) необхідності залучення до джерельної лексикографічної бази текстів авторів української діаспори, зокрема суспільно-політичної та наукової публіцистики;

2) збагаченні реєстрів майбутніх словників формулами мовленнєвого етикету та систематизації українських мовленнєвих етикетних одиниць у форматі спеціального словника;

3) важливості формування словопоказчиків у виданнях писемних пам'яток української мови, які слугували б джерельною базою для укладання історичних лексиконів;

4) потребі оцифрування пам'яток, що відкриває перспективи міжнародного співробітництва і водночас знімає багато питань, пов'язаних із ідентифікацією українськомовних пам'яток;

5) залученні до джерельної бази сучасної української лексикографії текстів різних стилів, але насамперед — живого мовлення, яке є живильним середовищем української мови;

6) повнішому представленні у сучасних українських словниках одиниць із текстів різних фольклорних жанрів та необхідності створення спеціальних словників мови українського фольклору;

7) новому прочитанні текстів української класичної літератури, зокрема Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, та ілюструванні ними вокабул, які належать до лексичного ядра української мови.

На пленумі Наукової ради «Українська мова» ухвалили:

— Скоординувати зусилля фахівців Інституту української мови НАН України, кафедр вищих навчальних закладів України задля розширення співробітництва лінгвістів у створенні джерельної бази сучасної української лексикографії, обміну досвідом роботи, впровадження міжнародних лексикографічних стандартів для створення якісних словникових продуктів.

— Підтримати розвиток авторської лексикографії в різних регіонах України, активізувати роботу щодо створення словників мови Лесі Українки, Івана Франка, перевидання Словника мови Тараса Шевченка, словників письменників та публіцистів Українського Півдня й Поділля, Полісся, Буковини й Тернопільщини, залучати до словників питому, незаслужено забуту лексику, фольклорні та діалектні джерела.

— Долучити сучасні технології опрацювання текстів для конвертування здобутої інформації в лексикографічний формат.

— Посилити лексикологічні дослідження з метою вивчення динамічних процесів у галузі семантики, звернувши особливу увагу на культурологічний та функціональний аспекти.

- Активізувати лексикографічну критику.
- Здійснити комплексний перегляд жанрової різноманітності української лексикографії.

Статтю отримано 12.01.2016

Iryna Gnatyuk

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“FORMATION OF SOURCES OF MODERN UKRAINIAN LEXICOGRAPHY”:
SCIENTIFIC COUNCIL PLENUM “UKRAINIAN LANGUAGE”

Scientific chronicle contains short abstracts of the reports of Scientific council members “Ukrainian language” at the plenum, held on December 3, 2015 at the Institute for the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine. They discussed topical issues of functioning of the Ukrainian language, its research, including determining the direction of leading Ukrainian modern lexicography to secure renewed source basis.

Мовна мозаїка

РІЗДВЯНІ СВЯТКІ, А НЕ СВЯТКИ

В українській мові слово *святкі* узвичаєне в трьох найвідоміших словосполученнях: *різдвяні святкі*, *великодні святкі* та *зелені (троїцькі) святкі*. Ними називають і саме свято, відзначаване церквою та людьми, і дні, упродовж яких воно триває. *Різдвяні святкі* — це прославляння народження Сина Божого Ісуса Христа і дні від Різдва до Водохрестя, напр.: *Надходили різдвяні святки* (І. Нечуй-Левицький); *Минули різдвяні святки* (І. Нечуй-Левицький). *Великодні святкі* — це святкування воскресіння Ісуса Христа і тиждень, що триває після Великодня, напр.: — *Христос Воскрес! з святками будьте здорові!* — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг (І. Нечуй-Левицький); *Після великодніх святків гінці з Запоріжжя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже від кримського хана* (О. Стороженко). *Зелені (троїцькі) святкі* — це свято, яке відзначають на п'ятдесятій день після Великодня, і дні, коли воно триває, напр.: *Раз перед зеленими святками Кайдаш послав Лавріна до млина* (І. Нечуй-Левицький); *Минулися і троїцькі святки — не послала Господь милосердний дощу...* (Г. Квітка-Основ'яненко). Сьогодні в офіційних привітаннях ширше вживають слово *свято* у формі множини, а саме *різдвяні свята*, *великодні свята*, *зелені свята*. Проте припускаються помилки у наголошуванні слів *святки* і *свята*, бо вимовлять зі *святками* під впливом російської мови (пор. рос. *святки*) та зі *святами*, у супереч нормативному наголошенню *святá*, зі *святáми*.

Отже, українською мовою правильно вживати *різдвяні святкі*, з *різдвяними святкі́ми*, *різдвяні святá*, з *різдвяними святáми*, *великодні святкі́*, з *великодніми святкі́ми*, *великодні святá*, з *великодніми святáми*, *зелені святкі́*, із *зеленими святкі́ми*, *зелені святá*, із *зеленими святáми*.

Катерина Городенська